

## Поетичні афоризми Тараса Шевченка (спроба типології)

---

Мовотворчість кожного великого поета стає надбанням художньої і літературної мови насамперед як цілісна система поетичного ідіостилю. Та це зовсім не означає, що елементи авторського стилю, зокрема лексичні новотвори й оригінальні слововживання, фразеологічні й афористичні утворення, не можуть уживатись у мовленні поза образною системою, до якої вони належать генетично. Тенденція до автономного використання особливо помітна на рівні афористики. При цьому афоризми як своєрідні символічні структури, створені тим чи іншим автором, не втрачають своїх внутрішніх смислових і функціональних зв'язків, чим і зумовлена можливість типологічного їх опису.

Тема цієї статті вимагає спеціального розгляду поняття **поетичний афоризм** у зв'язку з базовим поняттям **афоризм** (головним чином у структурно-семантичному аспекті). У мовознавчій літературі подається загальне визначення афоризму як «короткого влучного оригінального вислову, що має закінчений зміст і досконалу форму» [4: 24]. При літературознавчому погляді на афористичний вислів, крім того, підкреслюється авторство та наголошується смислова співвіднесеність із судженням: «Афоризмами прийнято називати короткі, глибокі за змістом і завершені щодо смислу судження, які належать певному авторові та втілені в образну, легку для запам'ятовування форму» [8: 3]. Наведені тлумачення охоплюють як відокремлені афоризми (власне афорис-

тичний жанр літератури), так і афоризми вставні (наявні у творах інших жанрів). Поетичний афоризм належить переважно до останнього різновиду, як своєрідний естетичний знак він репрезентує поетичний стиль і художню мову в цілому.

Зберігаючи зв'язок з наукою, зокрема з філософією, за характером зіставлення життєвих явищ і синтезом думок, утілених у лаконічну мовну форму, поетичні афоризми виявляють і свої стильові ознаки — образність і виразність. Оригінальна думка в них, порівняно з публіцистичними та науковими афористичними висловами, виражається більш образно, експресивно і емоційно [6: 92], причому відповідний образний зміст, на якому залишає відбиток і віршована мова, є відносно прозорим. Для поетичного афоризму, як і для прислів'я, що нерідко називається народним афоризмом, властива переносність смислу, але в тісній взаємодії з прямим смислом, на чому й ґрунтуються функціонально-комунікативні його можливості в художній сфері спілкування. Порожджувані, як і вся поезія, функціональним (або синтагматичним) уявленням, створювані шляхом монтажу дискретних і рухомих елементів [1: 252] афористичні вислови поетичної мови так чи інакше пов'язані з формальним (або парадигматичним) і з глибинним (символічним) типами знакового уявлення, що їх розглядає Р. Барт у праці, на яку ми щойно посилались. Урахування цих зв'язків потрібне як при з'ясуванні природи поетичного афоризму, так і при систематизації афористичного матеріалу, у тому числі належного до окремого ідіостилу.

Поетична афористика, витворена Шевченковим генієм, привернула увагу дослідників українського образного слова дуже давно. Уже у відомому збірникові М. Номиса «Українські приказки, прислів'я і таке інше» 1864 року видання було подано кілька десятків образних висловів Тараса Шевченка з такою вступною приміткою упорядника: «З незабутого Кобзаря я повибирав не тільки справжні приказки, од народу їм взяті, а й вірші, що їх письменний наш люд, а деякі навіть і народ уже, вживають замість приказок» [10: 11]. І хоч до збірника потрапили не тільки власне афоризми в окресленому вище розумінні, то був початок уходження в афористичний світ поетичної мови Шевченка як певну систему. У підібраному М. Номисом матеріалі були як розгорнуті поетичні образи на зразок «Слава не поляже; не поляже, а розкаже, що діялось в світі, чия правда, чия кривда і чиї ми діти», так і подібні до прислів'їв лаконічні образно-сміслові єдності («Раз добром налите серце — ввік не прохолоне»; «В своїй хаті — своя й правда, і сила, і воля» та ін.). Подібні утворення, безумовно, належать до тих естетично позначених одиниць комунікації, які є об'єктом нашого аналізу.

Афоризми поетичної мови Тараса Шевченка частково розглядались у зв'язку з дослідженням Кобзаревих крилатих висловів. Певна

частина їх увійшла до добірки крилатих висловів про слово у статті П. Филиповича «Поет огненного слова», опублікованій у збірнику «Тарас Шевченко» (1921 р.). Автор статті справедливо наголосив на емоційній насиченості образних висловів Шевченка. Так само в руслі «крилатості» характеризуються деякі поетичні афоризми в ряді пізніших статей шевченківської тематики: «Крилаті Шевченкові вирази» Л. І. Добржанської [5], «Крилате слово Шевченка» І. К. Білодіда [2] та ін. В останній, зокрема, подано класифікацію досліджуваного матеріалу за тематичними та структурно-функціональними ознаками. Цінність запропонованої І. К. Білодідом класифікаційної схеми послаблюється, з одного боку, надто широким розумінням понять «крилатий вислів» і «афоризм», до яких потрапили і звертання типу *«Катерино, серце моє»*, і звичайні віршові зачини на зразок *«Якби мені, мамо, намисто...»*, і деякі інші випадкові, на нашу думку, вислови (на тлі заявлених дослідником образно-поетичних одиниць з відчутним авторством, оригінальністю, глибиною думки), а з другого боку, перебільшеною увагою автора статті до публіцистичних елементів у семантиці аналізованих висловів та його ухилом у бік соціологізованого тлумачення останніх.

Важливим компонентом системи афористичних поетичних висловів Т. Шевченка є біблійні парафрази, описові яких присвячено працю Анни Власенко-Бойцун [3]. У тому дослідженні наведено цікаві ілюстрації, серед яких, зокрема, знаходимо й майстерно відтворений Кобзарем афоризм із Давидових пісень: *«Блаженний муж на лукаву Не вступає раду, І не стане на путь злого, І з лютим не сяде»* [9: т. 1: 340]. Розглядаючи поему «Марія», автор статті наводить надфразну єдність, що постала на основі Святого Письма і зазвучала українською мовою як афористично цілісна молитва: *«Все упованіє моє На тебе, мій пресвітлий раю, На милосердіє твоє, Все упованіє моє На тебе, Мати, возлагаю. Святая сило всіх святих!»* [там само: т. 2: 286]. При цьому відзначено, що в поемі багато фраз із давніх колядок на звеличення Різдва Христового, і наголошено на тому, що сила українства «криється в Марійському культі нашого народу, у відданні та пошані Богоматері, завдяки якій ми ще існуємо» [3: 17]. Зауважимо, що в 15 групах згадуваної вище типології Шевченкових крилатих висловів, представленої І. К. Білодідом, тему спілкування з Богом узагалі обійдено (увагу приділено лише атеїстичним мотивам), а поетичний образ Матері, піднесений у Шевченка до рівня Богоматері, потрапив якимсь чином до групи висловів на соціально-побутові, інтимні теми.

Типологічна характеристика поетичних афоризмів Т. Шевченка має розпочинатися, на нашу думку, саме з тих утворень, які мають символічне наповнення й розкривають високу тему святої віри у всесилля Творця, чистоту і красу материнства. До раніше наведених прикладів

одиниць цієї тематичної групи додамо ще кілька виразних надслівних образів: «Правди слово, Святої правди і любові Зоря всесвітня зійшла!» [9: т. 2: 252]; «Моліться Богові одному, Моліться правді на землі, А більше на землі нікому — Не поклоніться» [там само: 257]; «Ми восени таки похожі Хоч капельку на образ Божий» [там само: 204]; «Мені ж, мій Боже, на землі Подай любов, сердечний рай! І більш нічого не давай!» [там само: 313]; «Благословенная в женах, Святая праведная Мати Святого Сина на землі» [там само: 250]; «Слово м а м о . Великеє, Найкращеє слово!» [там само: 191]; «У нашім раї на землі Нічого кращого немає, Як тая мати молодая З своїм дитяточком малим» [там само: 190]. Маємо тут не тільки тісну взаємодію вказаних вище тематичних ліній, а й можливість їх перетину з іншими темами й підтемами. У поданих ілюстраціях супровідними є прямо чи опосередковано виражені образи слова, любові, правди, волі та ін. Порівняймо також афоризми з поетичних творів Шевченка: «Любов — Господня благодать!» [там само: 46]; «Слово встало, І слово правди понесли По всій невольничій землі Твої апостоли святії» [там само: 252]; «Де нема святої волі, Не буде там добра ніколи» [там само: 73] і т. ін. На цьому й ґрунтується наше положення про ключову роль аналізованої групи поетичних афоризмів у змістовій, тематичній їх класифікації.

Досить відчутним є в Тараса Шевченка освячення теми України, любові до рідного краю. Своєрідною формулою патріотизму стали слова поета: «Свою Україну любіть, Любіть її... Во время люте В останню тяжкую минуту За неї Господа моліть» [9: т. 1: 395]. У безмежній своїй любові до України, до рідного народу Шевченко не втримується навіть від страшного, богоборчого слова, уживаючи його в афористично вираженій синівській клятві: «Я так її, я так люблю Мою Україну убогу, Що проклену святого Бога, За неї душу погублю» [там само: т. 2: 21]. Поза ширшим контекстом у цьому афоризмі можна знаходити антирелігійний мотив, але ж виразу передують слова «Я Богу помолюсь», що свідчить про складність і внутрішню гостроту втілених у поетичну форму глибоких переживань автора. Патріотична тема знаходить відбиття і в такій актуалізованій фразі, як відомий вислів — застереження байдужим до Батьківщини, її долі: «Нема на світі України, Немає другого Дніпра» [там само: т. 1: 331]. Імпліцитно вона присутня також в образних узагальненнях типу «Не гріє сонце на чужині» [там само: т. 2: 19].

З християнською вірою пов'язані численні афористичні вислови Шевченка, що містять творче осмислення поетом основних понять народної моралі (добро, правда, милосердя), а також виразне емоційне забарвлення висловлюваної думки. Це такі, наприклад, сентенції: «Добре жить Тому, чия душа і дума Добро навчилися любити!» [там само: 195]; «Діла добрих оновляться, Діла злих загинуть» [там само: т. 1:

340]; [до музи] *«Учи неложними устами Сказати правду»* [там само: т. 2: 270]; *«Чи є що краще, лучче в світі, Як укупі жити, Братам добрим добро певне Пожить, не ділити?»* [там само: т. 1: 345]. Відповідні моральні принципи нерідко подаються автором у формі заперечення, осуду того, що є морально неприйнятним у його розумінні: *«Не жаль на злого, коло його І слава сторожем стоїть. А жаль на доброго тако-го, Що й славу вміє одурить»* [там само: т. 2: 84]; *«Не так тії вороги, Як добрії люди — І окрадуть жалкуючи, Плачучи осудять»* [там само: 129] і т. ін. До цієї тематичної групи відносимо також поетичні узагальнення за моделлю прислів'я (*«Буде каяння на світі, Вороття не буде»*) [там само: 44], в яких подано застереження тим, хто нехтує мораллю чи має сліпу віру в щось, хоч безпосередньо в контексті вірша цей афоризм є семантично вузьким.

Для поетичної творчості Тараса Шевченка, у тому числі для його афористики, характерна наповненість духом волелюбства і виявом готовності стати на боротьбу зі злом. Можна навести чимало афористичних висловів відповідної тематики, наприклад: *«Немає гірше, як в неволі Про волю згадувать»* [там само: 86]; *«Як же його у неволі Жити без надії?»* [там само: 65]; *«Страшно впасти у кайдани, Умирать в неволі, А ще гірше — спати, спати, І спати на волі — І заснути навек-віки, І сліду не кинуть Ніякого, однаково, Чи жив, чи загинув!»* [там само: т. 1: 349]; *«Що ж діяти? На те й лихо, Щоб з тим лихом битись»* [там само: т. 2: 160]. З висловами цієї тематичної групи пов'язаний змістом і такий поетичний афоризм: *«Коли Ми діждемося Вашингтона З новим і праведним законом? А діждемось-таки колись!»* [там само: 265] — з глибинним символом волі у смисловій структурі надфразної єдності. Остання образно-смилова єдність, проте, може бути віднесеною й до іншої тематичної групи — уявлення про майбутнє.

Чільне місце в Шевченковій поезії посідає тема кохання, образне розкриття якої зумовило появу низки афористичних висловів. У досліджуваному матеріалі відчутна актуалізація думки: *«Тяжко, тяжко в світі жити І нікого не любить»* [там само: 113]. Цей поетичний афоризм має варіанти: *«Невесело на світі жити, Коли нема кого любить»* (поема «Княжна»); *«І буде варт на світі жити, Як матимеш кого любить»* («Москалева криниця»). У смисловій структурі афористичних висловів аналізованої тематичної групи нерідко наголошується і підкреслюється емоційно слово *серце* в традиційно метонімічному значенні, що в даному разі стає компонентом складнішого поетичного образу: *«Не так серце любить, щоб з ким поділиться, Не так воно хоче, як Бог нам дає»* [там само: т. 1: 5]; *«Диво дивнее на світі З тим серцем буває! Увечері цурається, Вранці забажас!»* [там само: т. 2: 77] і т. ін. На відміну від попередніх ілюстрацій, поняття *любов (любити)* в останньому

прикладі має не пряме, а фігуральне вираження, що спирається на традиційну — загальномовну і фольклорну — символіку.

З різними темами пов'язані афоризми, які подають узагальнений образ слова, самої поезії. У Шевченка вислови цієї тематики здебільшого пройняті мотивом Божого благословення: *«Те слово, Божеє кадило, Кадило істини»* [там само: 251]; *«Ну що б, здавалося, слова... Слова та голос — більш нічого. А серце б'ється-ожива, Як їх почує!.. Знать, од Бога І голос той, і ті слова Ідуть меж люди!»* [там само: 81]; *«Подай душі убогій силу, Щоб огненно заговорила, Щоб слово пламенем взялось, Щоб людям серце розтопило...»* [там само: 251] та ін. У цих поетичних афоризмах, як і в раніше поданих, віднесених до інших тематичних груп, слово є невіддільним від таких понять, як правда, любов, душевність. У цей ряд афористичних висловів ставимо також образно-смыслову єдність: *«Наша дума, наша пісня Не вмере, не загине... От де, люде, наша слава, Слава України!»* [там само: т. 1: 58] — місткий образ безсмертя нашого народу, його поетичного таланту, пісенності.

В окрему тематичну групу можна виділити поетичні афоризми Тараса Шевченка, породжені роздумами над людською долею, у тому числі власною, над сенсом життя. Це і звертання до своєї долі: *«Ми не лукавили з тобою, Ми просто йшли; у нас нема Зерна неправди за собою»* [там само: т. 2: 268] — на тлі філософського узагальнення: *«У всякого своя доля і свій шлях широкий»* [там само: т. 1: 239]; і глибоке розуміння місії поета з чітким визначенням свого життєвого кредо: *«Возвеличу Малих отих рабів німих! Я на сторожі коло їх Поставлю слово»* [там само: т. 2: 274]; і спроба підсумувати осмислення мети людського життя: *«Нащо живем? Чого бажаєм? І, не дознавшись, умираєм, А покидаємо діла...»* [там само: 35]. Неважко помітити і тут накладання тем (моралі, слова тощо), що у свою чергу породжує смыслову багатозначність відповідних утворень.

В афористичних висловах Шевченка знайшло відбиття не лише розуміння поетомплинності часу, а й зазірання його в майбутнє. Думка про минуність усього містить авторове ствердження безконечності розвитку: *«Все йде, все минає — і краю немає»* [там само: т. 1: 75]. У такому філософському руслі подається віра в щасливе прийдешнє: *«І на оновленій землі Врага не буде, супостата, А буде син, і буде мати, І будуть люде на землі»* [там само: т. 2: 328]; *«Сонце йде І за собою день веде»* [там само: 338]; *«Радуйся, ниво неполитая! Радуйся, земле, не повитая Квітчастим злаком! Розпустисть, Рожевим криницею процвіти»* [там само: 276] і т. ін. При всьому критичному пафосі Шевченкової поезії в ній домінує Богом дароване оптимістичне сприйняття майбутнього.

В афористиці Тараса Шевченка можна знайти вислови, які розвивають ту чи іншу з визначених нами тем. Такі, наприклад, сентенції:

«Якби ви вчилися так, як треба, То й мудрість би була своя» [там само: т. 1: 332]; «Учітесь, читайте, І чужому научайтесь, Йй свого не цурайтесь» [там само: 335], — співвідносячись із афоризмами на теми моралі, намічають нову тематичну лінію — освіта, спілкування з іншими народами, пам'ять роду. Отже, пропонована в цій статті класифікаційна схема не є замкненою.

Як свідчить розглянутий матеріал, афористичні вислови поетичної мови Шевченка характеризуються змістовою різноманітністю й охоплюють основні теми поезії Кобзаря. За структурою вони являють собою віршові строфи чи їх частини (і ті й ті можуть співвідноситися з фразою або надфразною єдністю). Більша частина розглянутих афоризмів є розгорнутими судженнями, однак нерідко автор подає художні узагальнення у формі звертання чи заклику. Помітно збільшується кількість афористичних висловів і посилюється філософське їх наповнення в пізніших творах поета (десь після 1845 р.). Ґрунтуючись на животворних традиціях Святого Письма і народної поезії, Тарас Шевченко створив багато комунікативно-естетичних знаків, які стали здобутком духовної культури українського народу в цілому й української мови зокрема.

### Література

1. Барт Р. Избранные работы: Семиотика. Поэтика. — М., 1989.
2. Білодід І. К. Крилате слово Шевченка // Джерела мовної майстерності Т. Г. Шевченка. — К., 1964. — С. 3–20.
3. Власенко-Бойцун А. М. Цитування й парафрази Св. Письма в творчості Тараса Шевченка // Збірник мовознавчої комісії: Праці Наукового Конгресу в тисячоліття хрещення Руси-України. — Мюнхен, 1988. — Т. 1. — С. 7–23.
4. Ганич Д. І., Олійник І. С. Словник лінгвістичних термінів. — К., 1985.
5. Добржанська Л. І. Крилаті Шевченкові вирази // Укр. мова в шк. — 1961. — № 1. — С. 37–43
6. Калапник В. С. Структурно-функціональні різновиди афоризмів // Дослідження з граматичної будови мови: Зб. наук. праць. — Дніпропетровськ, 1989.
7. Коваль А. П., Коптілов В. В. Крилаті вислови в українській літературній мові: Афоризми. Літературні цитати. Образні вислови. — 2-ге вид., перероб. і доповн. — К., 1975.
8. Федоренко Н. Т., Сокольская Л. И. Афористика. — М., 1990.
9. Шевченко Т. Повне збр. тв.: У 10 т. — Т. 1: Поезії 1837–1847. — К., 1939; Т. 2: Поезії 1847–1861. — К., 1939.

10. Українські приказки, прислів'я і таке інше / Спорудив М. Номис. — СПб., 1864.